

Útmutató Kelet-Közép-Európa megértéséhez

avagy Bibó István gondolatainak aktualitása napjainkban

Kelet-Közép-Európa megértése szempontjából Bibó István maradandót alkotott, joggal érezheti *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*¹ című 1946-os esszéjének olvasója, hogy ma is aktualitással bír mondanivalója, ténymegállapításai. Világosan látszik, hogy Bibó rendkívül jól ismerte és értette is Kelet-Közép-Európát mind történelmi mind szociológiai szempontból és mint kiváló társadalomtudós tudományos alaposággal, sine ira et studio, függetlenül és szigorú objektivitással tette mindezt.

A mai geopolitikai helyzetben, de az elmúlt években is azt tapasztalhattuk, hogy időről időre felmerül Kelet-Közép-Európa valós politikai szerepe a világban. Rendszerint ilyenkor szokták szakmai körökben feltenni a kérdést, *„hogypontosan mit is értünk Kelet-Közép-Európa alatt?”*, de ugyanúgy kérdezhetné ezt pusztán egy érdeklődő rendszeres újságolvasó, hírfogyasztó is.

Bibó értelmezésében Kelet-Közép-Európa az a régió, amelynek országhatárai sokat változtak a történelem során, de az itt élő népek azonban aligha. Ez az a régió, ahol a nacionalista demokratizálódás elkezdődött és ahol a nemzetek birodalmakba olvadtak, majd azok „szétrobbanásakor” ismét szuverénné váltak. Az a régió, amelyről szeretik azt hinni és hangoztatni, hogy a francia forradalmat követve vett irányt a nacionalizmus felé, holott az itt élő népeket ez már sokkal korábban elérte. Bibó rávilágít arra, hogy *„sem a náció, mint tény, sem a hozzáfűződő érzelem nem 1789-ben született meg, hanem ennél századokkal, sőt csaknem egy évezreddel régebbi időben. Csak éppen ennek a közösségi formának 1789-ig a nemesség volt a tudatos hordozója.”*² Ez az a térség, ahol hiába húznak országhatárt, attól még a határ egyik felén élő polgárok a határ másik oldalához tartozónak érzik magukat.

Napjainkban Bibó esszéje rávilágít arra is, hogy az orosz-ukrán háború okán emlegetett új világrend formálódásában miként szükséges kezelni a közép-európaiakat. Különösen akkor, ha továbbra is igaz marad Bibó megállapítása: Kelet-Közép-Európát azért sem szabad lenézni, elmaradottként kezelni a világpolitikában, mert két világháborúnak is színtere volt, s nem nagyhatalomként. A régió lakói sokat tanulhattak a történelemből,

¹ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. 1946.

<https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/194.html> (Letöltve: 2023.04.25.)

² Bibó (1946): 190.

ugyanakkor a régió sajátossága révén még a közép-európaiak számára is egyfajta politikai útmutatóként, kézikönyvként olvashatjuk újra Bibót. Ezen gondolatmenet volt a sorvezetőm jelen elemzés megírásakor is, amelynek nem szándéka a teljes esszé részletes elemzése, sokkal inkább napjaink aktuális szemszögéből mutatja be az időszerűnek tűnő gondolatokat.

Nemzetek Kelet-Közép-Európája: nyelv és terület

Bibó nyomán az egyik legfontosabb, napjainkban is aktualitással bíró tétel, hogy ezt a régiót mindig is nemzetek alkották és jöllehet, számtalan közös megrázkódtatást és hasonló történelmi helyzeteket éltek át, mindez nem az egységesség, az egységes fellépés felé irányította őket, hanem a saját nemzet feltétele és megőrzése irányába. A birodalmakhoz (Habsburgok, Német-római Császárság, Oszmán Birodalom) tartozás nagymértékben befolyásolta a nemzetek sorsát, főleg azért, mert „szétrobbanásukkor”, a kelet-közép-európai nemzetek jelentős lemaradást mutattak társadalmi és politikai szinten egyaránt Nyugat – Európához képest. A nacionalizmus itt nem a francia forradalommal kezdődött el, hanem sokkal korábban, a birodalmak szétbomlásakor és később az újakra szervesen bekapcsolódott. A különbség ott mutatkozik a folyamatokban Bibó szerint, hogy kezdetben a nyelv nem volt része a nemzeti tudatnak, csak később, pont az új nemzeti keretek megteremtéséhez és helyreállításához volt szükség a népi alapokhoz való visszatérésre, mert jobbra más nem maradt. A térségben kialakult sajátos nyelvi nacionalizmusból eredeztethető az a rengeteg területi vita, amely miatt sok esetben a térség puszkaporos hordóvá is vált. Nyelvi alapokon területi igények alakultak ki és ádáz harcok folytak történelmi távlatokban mind politikai szinten mind fegyveresen a térségben.

Kezdetben ugyanakkor a nyelv nem is számított a nemzeti tudat részének, de a birodalmak „szétrobbanását” követően minden nemzetnek vissza kellett térnie a népi alapokhoz és ez hozta el a nyelvi nacionalizmust, amely a mai napig fellelhető ebben a régióban. Elég csak Bibó példáján keresztül bemutatni mindezt: egy francia vagy éppen holland könnyebben hoz új nyelvtörvényt, mert ők ezt a jogok és szabadság kiterjesztéseként élik és teszik meg a nemzeten belül. Ebben a térségben viszont sokkal nagyobb jelentősége van a nyelvnek és itt nem kiterjesztésről, tehát a meglévő ’továbbcsiszolásáról’ beszélünk, hanem sokkal inkább elnyomásként kezelik az itt élők, mintsem kisebbségi kérdésként, ha új nyelvtörvényt, nyelvi reformok alkotnak. Nyugat-Európában ha a kisebbségnek jogot adnak, a nemzethez tartozónak tekinti magát,

ugyanis ezt egy gesztusként fogadják, míg Közép-Európában, a történelemből okulva pontosan tudják a társadalom vezető rétegei, hogy új nyelvi jogokkal egy másik nemzetet erősítenek és polgárokat veszítenek, mert azon polgárok visszakapnak és nem pedig újként kapnak valamit...

Nagyhatalmak és Kelet-Közép-Európa

Ha nagyhatalmakat említünk, akkor kétségtelenül az Egyesült Államokra, Oroszországra és Kínára gondolunk. Európa mindig is középén volt és nagyhatalommá kívánt válni. Ezen világrend alakulásában joggal merül fel a kérdés, hogy mégis miért lenne olyan fontos megérteni a közép-európaiakat például a fent említett három nagynak, holott nem is nagyhatalmi tényezők. Ez amennyiben valós feltevés is, mégis fontos leszögezni, hogy a nyugati demokratizálódási hullámban, továbbá a szovjet blokkból kivált nemzetek esetén a Nyugat mindenáron meg akarta szerezni az ideológiai irányítást és a nyugati típusú demokrácia fejlődési pályájára állítani a régiót. Ebből a szempontból fontos tehát, hogy bár nem is nagyhatalmi tényező volt ez a régió, mégis fontos volt tudni a nagyhatalmaknak, hogy mivel lehet megnyerni a térség államait maguknak, lehetőleg megelőzve egymást (lásd Oroszország és USA versengése). Döntő tényező ugyanakkor, hogy a régió nemzetei a meglévő szuverenitás és területek elvesztésétől való félelmükben mindig azon utat keresték, ahol a legbiztosabbnak érezték, hogy nem olvadnak be és nem is tűnnek el egyik napról a másikra.

Közép-Európát a történelem sok mindenre megtanította, mégis igaz az a bibói megállapítás miszerint a lemaradás egyik oka, hogy az itt élők mindig a múltra mutattak vissza és a régi dicső időszakot követelték. Bibó rámutat, hogy a térség történelmi nemzetei - a lengyel, cseh és a magyar - egy sajátos önkép mentén fogalmazza meg magát Európában. A birodalmak szétválását követően mindegyik nemzet úgy érzi, hogy Európa adós neki és teszi mindezt jogosan. A lengyelek és a csehek Bibó szerint jókor kértek törlesztést a történelmi sérelmeik miatt, míg a magyarok sajnos nem, számukra 1848-as forradalom legnagyobb tanúsága az volt, hogy a saját nemzeti kisebbségük nincs velük, erről sajnos hamis hitben éltek. Ezt követően a három történelmi nemzet sorsa szétválk: *“Magyarországon tehát a demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal lehet számolni, Lengyelország és Csehszlovákia ellenben a nagy tömegű*

kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű európai lelkiismereti válságnak válhatik még a szereplőjévé.”³.

A közép-európai nemzetek alapvető természete a történelem során úgy alakult, hogy noha egymás mellett éltek, a birodalmi lét, a háborúk és jóvátételi szándékok, a mesterségesen húzott határok csak a népek, nemzetek félelemérzetét növelték, nem pedig a kooperációra való hajlamot és egységes fellépést erősítették. Ez alól kivétel a Visegrádi Együttműködés, amely azonban csak négy közép-európai országot érint jelentősen. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy ez az együttműködés a mindenkori állam- és kormányfők személyes együttműködésétől szorosan függ, továbbá bizonyos ügyek és kérdések mentén szerveződik dinamikusán (lásd például szuverenista álláspont az Európai Unió jövőjét illetően).

Itt fontos ugyanakkor megemlíteni Bibó azon gondolatát, amely szerint az itt élő nemzetek állandó félelemérzete a nyugat számára szinte felfoghatatlan. Ez a típusú egzisztenciális félelem továbbra is létezik manapság, ahogy haladt előre a történelem és most is aktuálissá vált, amikor az Európai Unióban az intézményi rendszert érintő föderális vagy szuverenista berendezkedés priorizálásáról zajlik vita. Ehhez a vitához 1946-ból egy sajátos példát kapunk: *„Egy-egy magyar vagy szlovák parasztnak a közösségi lét olyan végső rébuszait adták fel néha naponta, amilyeneket a francia parasztnak jó, ha egyszer egy évszázadban kell megválaszolnia.”⁴*. Arról nem is beszélve, hogy a Nyugatiak nem is tudják elképzelni, ha egyik napról a másikra „megsemmisülhetnek”, míg a közép-európaiaknak szinte csak ilyen tapasztalataik voltak a történelmük során.

A fenti gondolatmenet is azt támasztja alá, hogy Közép-Európában leginkább az a mentalitás él, miszerint amim van, azt hadd tartsam meg vagy akár növelhessem is – ez így tehát nem más, mint színtiszta nemzeti materializmus. Fogalmazhatunk úgy is, hogy Kelet-Közép-Európa népei nem tudták kiélni a mindennapokat nemzeti keretek között, mert folyton félteniük kellett azt. A mindenkori bizonyítási vágyat mindez tovább növelte és ahogy Bibó is említi, ebben a térségben mindenki igyekezett folyton azt az időszakot hangoztatni, azt az elvet, amely alapján neki még visszajár valami, vagy mentesíti valami alól (*territoriocentrikus*). Bibó nem, vagy csak igen felületesen állítja

³ Bibó (1946): 212.

⁴ Bibó (1946): 218.

párhuzamba mindezt egy másik, szintén ebben az esszéjében írt ténnyel, amely szerint a nyugati polgár azon gondolkodik, mit tehetne a nemzetért, addig ebben a térségben a fő szempont, hogy az, hogy kinek mi jár.

Összegzés

A nagyhatalmak számára, érkezzon keletről vagy nyugatról, pontosan tudni kell azt, amire Bibó is utal az esszéje végén: a demokratizálódás, a társadalmi és politikai fejlődés szempontjából Kelet-Közép-Európa több mint harminc évvel volt lemaradva és ezt a hátrányt próbálja állandóan behozni. 1946-ban Bibó valószínűleg a túlzott elmaradottság miatt gazdasági szempontból még nem tartja olyan relevánsnak a térség leírását, elemzését, mára azonban gazdaságilag is fontos szereplővé vált Kelet-Közép-Európa a nagyhatalmak számára. Példaként említhetjük a német autóipart, amelynek régióbeli gyáraiban a termékeik gyártásában kulcsszerepet játszanak az itt dolgozók, de említhetnénk az aktuális kínai és amerikai egyéb beruházásokat is.

A kelet – nyugati – közép európai gazdasági együttműködések azért is működnek jól, mert rendszerint bilaterális alapokra épülnek, tehát mindkét résztvevő fél nyer vele. Politikai és társadalmi szempontból ugyanilyen fontos most és a jövőben különösen is, hogy tisztában legyenek a térségbe érkezők a mai napig fellelhető nyelvi nacionalizmussal, területi sérelmekkel vagy éppen a föderális berendezkedéssel kapcsolatos egyes álláspontokkal.

Napjainkban is ugyanannyira fontos a kelet-közép-európai szuverenitás megőrzése, mint Bibó idejében annak helyreállítási folyamata, a sérelmekkel való együttélés és társadalmi fejlődés új útjára lépés. A háború szomszédságában természetesen nem szabad elfelejteni: ez a régió két világháború színtere is volt, kellő tapasztalattal rendelkezik, s pontosan tudja, hogy egy háború milyen súlyos társadalmi problémákat, később pedig nagyarányú lemaradottságot képes okozni. A birodalmi elképzelések, illetve bármilyen föderális berendezkedés, amely a nemzetek szuverenitásának feladásához vezetne, veszélyezteteti azt, hogy a – Bibó nyomán is gyakran emlegetett – több mint 30 éves hátrányt társadalmi, politikai és gazdasági szempontból is ledolgozzák a térség országai.